भैरव अर्यालका निबन्धमा वर्णविन्यास वक्रता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

अन्तर्गत नेपाली विषयको एम.फिल तहको तेस्रो सत्रका

नवौं र दसौं पत्र (पाठ्यांश ६०९+६१०)

को आंशिक प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोध प्रबन्ध

शोधकर्ता

ऋषिराम शर्मा

विद्याविशारद (एम.फिल.) तह

तेस्रो सत्र

क्रमाङ्क : २३

२०६९

निर्देशकको मन्तव्य र सिफारिस

भैरव अर्यालका निबन्धमा वर्णविन्यास वक्रता शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्ध शोधार्थी ऋषिराम शर्माले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँले मिहिनेतपूर्वक तयार पार्नुभएको यो शोध प्रबन्ध नेपाली केन्द्रीय विभाग, एम.फिल. कार्यक्रमको प्रचलित शोधपद्धतिअनुसार उपयुक्त छ । म यसको अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि सम्बद्ध विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मितिः ....

प्रा. केशव सुवेदी
शोध निर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
एम.फिल. कार्यक्रम
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

नेपाली केन्द्रीय विभाग, एम.फिल. कार्यक्रम

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानवीकि तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयको एम.फिल. तहका छात्र श्री ऋषिराम शर्माले एम.फिल. तह तेस्रो सत्रको नवौं र दसौं पत्रका लागि निर्धारित पाठ्यांश ६०९ र ६१० को आंशिक प्रयोजनको परिपूर्तिका लागि तयार पार्नुभएको प्रस्तुत **भैरव अर्यालका निबन्धमा वर्णविन्यास वक्रता** शीर्षकको शोध प्रबन्ध प्रचलित शोधपद्धतिअनुसार उपयुक्त भएकोले स्वीकृत गरिएको छ ।

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम ....
(विभागीय प्रमुख)

२. प्रा. केशव सुवेदी ....
(शोध निर्देशक)

३. ....
(आन्तरिक परीक्षक)

४. ....
(बाह्य परीक्षक)

मितिः ....

कृतज्ञता ज्ञापन

भैरव अर्यालका निबन्धमा वर्णविन्यास वक्रता शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले श्रद्धेय गुरु प्रा. केशव सुवेदीज्यूको निर्देशनमा तयार गरेको हुँ । मलाई यो शोधकार्य सम्पन्न गर्न आवश्यक निर्देशन दिनुहुने गुरु प्रा. केशव सुवेदीज्यूप्रति प्रथमतः कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । मलाई यस विषयमा शोधकार्य गर्न अनुमति प्रदान गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभाग, विद्याविशारद (एम.फिल.) कार्यक्रमका प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमज्यू तथा प्राज्ञ प्रा.डा. महादेव अवस्थी लगायत विद्याविशारद तहमा अध्यापनरत सम्पूर्ण गुरुवर्गमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

सामग्री सङ्कलनदेखि लिएर यसको विश्लेषण र व्यवस्थापनमा आवश्यक पर्ने पाठ्य सामग्री उपलब्ध गराएर शोध कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय तथा नेपाली केन्द्रीय विभागको विभागीय पुस्तकालय परिवार पनि धन्यवादका पात्र छन् । यसैगरी यस अध्ययनका क्रममा ज-जसका लेख, समालोचना र शोध प्रतिवेदनहरू उपयोग गरेको छु उहाँहरू पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । यो शोध कार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा विविध पक्षबाट सहयोग पुऱ्याउने मेरी अर्धाङ्गिनी इन्दिरा अर्यालको सहयोग पनि सराहनायोग्य छ । यसैगरी शोधप्रबन्धको टङ्कण कार्यका साथै आवश्यक सरसल्लाह दिएर सहयोग पुऱ्याउने मेरा सहपाठी मित्र सहप्राध्यापक गंगाप्रसाद अधिकारीप्रति पनि मैले आभारी हुनै पर्छ । यस शोधकार्यका लागि मेरा कतिपय सहपाठी मित्रहरूको सद्भाव र सहयोग पनि अविस्मरणीय रहेको छ । उहाँहरूप्रति पनि म कृतज्ञ छु ।

अन्तमा नेपाली विभागको विद्याविशारद कार्यक्रमसँग सम्बद्ध कर्मचारी मित्रहरूमा समेत आभार व्यक्त गर्दै यो शोधप्रबन्धको आवश्यक मूल्याङ्कन होस् भनी सम्बद्ध विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

....

ऋषिराम शर्मा

विषय सूची

विषय शीर्षक **पृष्ठ**

शीर्ष पृष्ठ

शोध निर्देशकको मन्तव्य र सिफारिस

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

विषय सूची क

तालिका सूची छ

संक्षेपीकृत शब्द सूची ज

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

१.१ विषय परिचय १

१.२ समस्या कथन २

१.३. अध्ययनको उद्देश्य ३

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा ३

१.५ शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता ७

१.६. अध्ययनको सीमा ८

१.७. अध्ययन विधि ८

१.७.१. सामग्री सङ्कलन ८

१.७.२. अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार र पद्धति ९

१.८. शोधप्रबन्धको रूपरेखा १०

दोस्रो परिच्छेद : वक्रोक्तिवादको परिचय र वर्णविन्यास वक्रताको सैद्धान्तिक पक्ष

२.१ वक्रोक्तिवादको परिचय ११

२.१.१ वक्रोक्तिवादको अर्थ ११

२.१.२ वक्रोक्तिवादको चिन्तन परम्परा ११

२.१.३ वक्रोक्तिवादको स्थापना १२

२.१.४ वक्रोक्तिका भेद/प्रकार १३

२.२ वर्णविन्यास वक्रताको सैद्धान्तिक परिचय १७
२.२.१ व्यञ्जनविन्यास वक्रता १८
२.२.२ प्रस्तुतौचित्यता १८
२.२.३ श्रुतिपेशलता, लयात्मकता र साङ्गीतिकता १९
२.२.४ चमत्कारोत्पादकता २०
२.२.५ गुण-वृत्ति अन्तर्भाव २०
२.२.६ समानान्तरता अन्तर्भाव २१
२.२.७ अनुप्रासको अन्तर्भाव २२
२.३ वर्णविन्यास वक्रताका प्रकार २३
२.३.१ अनियत स्थान आवृत्ति वक्रता (अनुप्रासरूप वक्रता) २६
२.३.२ नियतस्थान आवृत्ति वक्रता २९
२.३.३ यमक वक्रता ३०
२.४ वक्रोक्तिका मार्ग र मार्गमा आश्रित रहने गुण ३०
२.४.१ वक्रोक्तिका मार्ग ३०
२.४.२ मार्गमा आश्रित रहने गुण ३३
२.५ वर्णविन्यास वक्रता र साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्प ३५
२.५.१ वर्णविन्यास वक्रता र अलङ्कार ३५
२.५.२ वर्णविन्यास वक्रता र रीति ३६
२.५.३ वर्णविन्यास वक्रता र वृत्ति ३७
२.५.४ वर्णविन्यास वक्रता र गुण ३९
२.५.५ वर्णविन्यास वक्रता र शैली ४०
२.५.६ वर्णविन्यास वक्रता र लय ४२
२.५.७ वर्णविन्यास वक्रता र रस ४२
२.५.८ वर्णविन्यास वक्रता र हास्यव्यङ्ग्य ४४
२.६ वर्णविन्यास वक्रता र निबन्ध विश्लेषणको आधार ४५
२.७ भैरव अर्यालका निबन्धमा वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषणको ढाँचा ४७

तेस्रो परिच्छेद : भैरव अर्यालका निबन्धमा एकवर्णविन्यास वक्रता

३.१ कन्याकेटी खोज्दा निबन्धमा एकवर्णविन्यास वक्रता ४९

३.१.१ व्यवधानयुक्त एकवर्णविन्यास वक्रता ५०

३.१.२ अव्यवधानयुक्त एकवर्णविन्यास वक्रता ५१

३.१.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ५२

३.२ पख्नोस् निबन्धमा एकवर्णविन्यास वक्रता ५३

३.२.१ व्यवधानयुक्त एकर्णविन्यास वक्रता ५४

३.२.२ अव्यवधानयुक्त एकवर्णविन्यास वक्रता ५५

३.२.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ५६

३.३ उडाउनुसित एकछिन उड्दा निबन्धमा एकवर्णविन्यास वक्रता ५७

३.३.१ व्यवधानयुक्त एकवर्णविन्यास वक्रता ५८

३.३.२ अव्यवधानयुक्त एकवर्णविन्यास वक्रता ५८

३.३.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ५९

३.४ केही राष्ट्रिय रोग : एक अनुसन्धान निबन्धमा एकवर्णविन्यास वक्रता ६०

३.४.१ व्यवधानयुक्त एकवर्णविन्यास वक्रता ६१

३.४.२ अव्यवधानयुक्त एकवर्णविन्यास वक्रता ६२

३.४.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ६३

३.५ निष्कर्ष ६३

चौथो परिच्छेद : भैरव अर्यालका निबन्धमा द्विवर्णविन्यास वक्रता

४.१ कन्याकेटी खोज्दा निबन्धमा द्विवर्णविन्यास वक्रता ६५

४.१.१ व्यवधानयुक्त द्विवर्णविन्यास वक्रता ६६

४.१.२ अव्यवधानयुक्त द्विवर्णविन्यास वक्रता ६७

४.१.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ६८

४.२ पख्नोस् निबन्धमा द्विवर्णविन्यास वक्रता ६९

४.२.१ व्यवधानयुक्त द्विवर्णविन्यास वक्रता ७०

४.२.२ अव्यवधानयुक्त द्विवर्णविन्यास वक्रता ७०

४.२.३ साहित्यका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ७१
४.३ उडाउनुसित एकछिन उड्दा निबन्धमा द्विवर्णविन्यास वक्रता ७१
४.३.१ व्यवधानयुक्त द्विवर्णविन्यास वक्रता ७३
४.३.२ अव्यवधानयुक्त द्विवर्णविन्यास वक्रता ७४
४.३.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ७४
४.४ केही राष्ट्रिय रोग : एक अनुसन्धान निबन्धमा द्विवर्णविन्यास वक्रता ७५
४.४.१ व्यवधानयुक्त द्विवर्णविन्यास वक्रता ७६
४.४.२ अव्यवधानयुक्त द्विवर्णविन्यास वक्रता ७६
४.४.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ७७
४. ५ निष्कर्ष ७७

पाँचौं परिच्छेद : भैरव अर्यालका निबन्धमा बहुवर्णविन्यास वक्रता

५.१ कन्याकेटी खोज्दा निबन्धमा बहुवर्णविन्यास वक्रता ७९
५.१.१ व्यवधानयुक्त बहुवर्णविन्यास वक्रता ८०
५.१.२ अव्यवधानयुक्त बहुवर्णविन्यास वक्रता ८१
५.१.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ८१
५.२ पख्नोस् निबन्धमा बहुवर्णविन्यास वक्रता ८२
५.२.१ व्यवधानयुक्त बहुवर्णविन्यास वक्रता ८३
५.२.२ अव्यवधानयुक्त बहुवर्णविन्यास वक्रता ८३
५.२.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ८४
५.३ उडाउनुसित एकछिन उड्दा निबन्धमा बहुवर्णविन्यास वक्रता ८५
५.३.१ व्यवधानयुक्त बहुवर्णविन्यास वक्रता ८६
५.३.२ अव्यवधानयुक्त बहुवर्णविन्यास वक्रता ८६
५.३.३ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ८६
५.४ केही राष्ट्रिय रोग : एक अनुसन्धान निबन्धमा बहुवर्णविन्यास वक्रता ८७
५.४.१ व्यवधानयुक्त बहुवर्णविन्यास वक्रता ८८
५.४.२ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ८९
५.५ निष्कर्ष ८९

छैटौं परिच्छेद : भैरव अर्यालका निबन्धमा संयुक्त वर्णविन्यास वक्रता

६.१ कन्याकेटी खोज्दा निबन्धमा संयुक्त वर्णविन्यास वक्रता ९१

६.१.१ संयुक्त वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण ९३

६.१.२ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ९३

६.२ पख्नोस् निबन्धमा संयुक्त वर्णविन्यास वक्रता ९४

६.२.१ संयुक्त वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण ९५

६.२.२ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ९६

६.३ उडाउनुसित एकछिन उड्दा निबन्धमा संयुक्त वर्णविन्यास वक्रता ९६

६.३.१ संयुक्त वर्णविन्यास वक्रताको स्थिति ९७

६.३.२ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध ९८

६.४ केही राष्ट्रिय रोग : एक अनुसन्धान निबन्धमा संयुक्त वर्णविन्यास वक्रता ९९

६.४.१ संयुक्त वर्णविन्यास वक्रताको स्थिति १००

६.४.२ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध १०१

६.५ निष्कर्ष १०१

सातौं परिच्छेद : भैरव अर्यालका निबन्धमा यमकाभास वक्रता

७.१ यमकाभास वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण १०६

७.२ साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पसँगको सम्बन्ध १०७

७.३ निष्कर्ष १०८

आठौं परिच्छेद : भैरव अर्यालका निबन्धमा वर्णविन्यास वक्रतागत, शैलीशिल्पगत, मार्गगत र गुणगत सौन्दर्य

८.१ भैरव अर्यालका निबन्धमा वर्णविन्यास वक्रताको समग्र प्रयोगगत सौन्दर्य १०९

८.२ भैरव अर्यालका निबन्धमा साहित्यिक अभिव्यक्तिका अन्य शैलीशिल्पगत सौन्दर्य ११२

८.३ भैरव अर्यालका निबन्धमा वक्रोक्तिका मार्गगत र गुणगत सौन्दर्य ११३

८.३.१ भैरव अर्यालका निबन्धमा वक्रोक्तिका मार्गगत सौन्दर्य ११३

८.४ भैरव अर्यालका निबन्धमा वक्रोक्तिका गुणगत सौन्दर्य ११५

८.४.१ भैरव अर्यालका निबन्धमा सौभाग्य र औचित्य गुण ११५

८.४.२ भैरव अर्यालका निबन्धमा माधुर्य, प्रसाद, लावण्य र आभिजात्य गुण ११६
८.५ भैरव अर्यालको निबन्धकारिताको सौन्दर्य निरूपण ११८
८.६ निष्कर्ष १२०

नवौं परिच्छेद : सारांश र निष्कर्ष
९.१ शोधको सारांश १२२
९.२ शोधको निष्कर्ष १२५
९.३ भावी शोधकर्ताहरूका लागि सम्भाव्य शोधशीर्षकहरू १२९

परिशिष्ट एक : भैरव अर्यालका विश्लेषित निबन्धको मूल पाठ १३०
परिशिष्ट दुई : वक्रोक्तिजीवितम् ग्रन्थका वर्णविन्यास वक्रतासँग सम्बद्ध पाठ र त्यसको अनुवाद १४८

सन्दर्भ ग्रन्थसूची १६३

तालिकाहरूको सूची

तालिकाको शीर्षक			पृष्ठ संख्या
तालिका सं. १	:	एक वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	४९
तालिका सं. २	:	एक वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	५३
तालिका सं. ३	:	एक वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	५७
तालिका सं. ४	:	एक वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	६०
तालिका सं. ५	:	द्विवर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	६५
तालिका सं. ६	:	द्विवर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	६९
तालिका सं. ७	:	द्विवर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	७२
तालिका सं. ८	:	द्विवर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	७५
तालिका सं. ९	:	बहुवर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	७९
तालिका सं. १०	:	बहुवर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	८२
तालिका सं. ११	:	बहुवर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	८५
तालिका सं. १२	:	बहुवर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	८७
तालिका सं. १३	:	संयुक्त वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	९२
तालिका सं. १४	:	संयुक्त वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	९४
तालिका सं. १५	:	संयुक्त वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	९७
तालिका सं. १६	:	संयुक्त वर्णविन्यास वक्रताको विश्लेषण	९९
तालिका सं. १७	:	चारवटै निबन्धमा पाइने यमकाभास वक्रताको विश्लेषण	१०४
तालिका सं. १८	:	एक, बहु र संयुक्त वर्णविन्यास वक्रता विश्लेषण	११०
तालिका सं. १९	:	एक, द्वि र वर्गान्तस्पर्शी वर्णविन्यास वक्रता विश्लेषण	१११

संक्षेपीकृत शब्दसूची

अ.ने.शि.नि.	अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका
ई.	ईशवीय
एम.फिल.	मास्टर्स अफ फिलोसफी
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ता.सं.	तालिका संख्या
ने.सं.वि.	नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
ने.के.वि.	नेपाली केन्द्रीय विभाग
पू.	पूर्णाङ्क
पृ	पृष्ठ
प्रा.	प्राध्यापक
लि.	लिमिटेड
ले.	लेखक
व.जी. /वजी	वक्रोक्तिजीवितम्
व्या. /व्याख्या	व्याख्याकार
सम्पा.	सम्पादक
संस्क.	संस्करण